

ԳԻՒԴԱՅՈՒ ,ՊԱՀԱՊԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿՆԵՐԸ“

(Պատկեր իրական կեանքից)

I

N N գաւառի գիւղական ժողովուրդը երբէք չի մոռանալ 18... թուականը. մի տարի առաջ մուկն ու կարկուտը աւերեցին նրա ոսկեշող, հացառատ արտերը, իսկ այդ տարին մորեխը եկաւ, տալն ու վրայ արաւ խեղճի տունն ու տեղը ու իսպառ քանդեց նրան: Գիւղացու թշուառութեան էլ չափ ու սահման չը կար. մեծ, հասակաւոր մարդիկ լալիս էին փոքրիկ երեխաների պէս ու երանի տալիս դրանց, որ ոչինչ չէին հասկանում ու անհոգ խաղում ու վաղվում էին դէս ու դէն:

Ահաբեկուած ու յուսահատուած ժողովուրդը դիմեց իր սե օրերի ապաւէն սրբերի օգնութեան. մաղթանքներն ու թափօրները էլ վերջ չունէին. ամեն գիւղ խաչով ու աւետարանով դաշտ էր դուրս գալիս ու ծնկաչօք, արտասուախառն աչքերով աղօթում այնտեղ: Մորեխին Աստուծուց ուղարկած պատիժ համարելով իրանց մեղքերի համար, շատ տեղերում նրան գլխաւրաց ու ծնկաչօք էին հանդիպում:

Միամիտ շինականները կարծում էին, թէ այդպիսով մորեխի սիրտը կը շահեն, նրա գութը կը շարժեն, և նա՝ այդ սիրալիր ընդունելութիւնից զգացուած, սուս ու փուս կը վերադառնայ այնտեղ, որտեղից եկել է:

Կաթնաչէնցի Տէր-Հանէսը բանն այնտեղ էր հաս-
ցնում, որ խաչ ու աւետարանը երկու ձեռքով ամուր
գրկած, ոտաբոբիկ ու գլխաբաց, աչքերը դէպի երկինք
դարձրած, ամբողջ գիւղը յետեից գցած, մորեխի ա-
ռաջն էր դուրս գալիս, չորում ժողովրդի հետ միասին
ու ասում:

«Այ դուք բարով էք եկել, հազար բարով էք
եկել, բարի համբաւով էք եկել, էդ որ սարում էիք,
որ դաշտում էիք. ինչո՞ւ էիք մինչև օրս մեզ մոռացել.
մեր աչքերը ջուր կտրեցին ձեզ սպասելով. դաշտ ու
արտ, հանդ ու հանդաստան ձեզ նուէր, մեծ ու փոքր
ձեզ խոնարհ ծառաներ»:

Այդ դեռ ոչինչ: Ճգնաւորանց անսպասի վանա-
հայր Յովհաննէս հայր սուրբը ժողովրդի ստուար բազ-
մութիւն ետեից գցած դուրս է գալիս Խաչի-հողի ար-
տերին կից թափօր անելու, մորեխի սիրտը շահելու,
որ նա իր ճանապարհը փոխի, ուրիշ երկրի վրայ գնայ:
Աւետարանը վեր է բարձրացնում բարեկրօն հայրը սուր-
բը, պահպանիչ է կարգում մորեխին ու ասում:

«Բազմացէք ինչպէս աւազ ծովի, ճոխացէք ինչպէս
աստղեր երկնքի. մեր դռները ձեր առաջին բաց են,
մեր լիքը սուփրան ձեզ համար միշտ պատրաստ է»:

Բայց մորեխը այդ միջոցներից և ոչ մէկից չը պա-
կասեց: Մի-երկու շաբթուայ ընթացքում հացառատ
արտերը անհետացան, կանաչադարդ դաշտերը ամայի
անապատ դարձան: Ինչ կար, չը կար,—թէ հասկ, թէ
խոտ և թէ ծաղիկ,—բոլորը վիշապային ազահութեամբ
կլանեց, կերաւ անյագ մորեխը: Նախիրը գնում էր
դաշտ, ու խոտի տեղ չոր գետինն էր միայն լիզում ու
երեկոյեան սոված վերադառնում տուն: Նրա աղիողորմ
բառանչը կրակ էր թափում նրան տեսնողի ու լսողի
գլխին: Հասաւ հնձի ժամանակը, իսկ դաշտում հնձող
մի հատ անգամ չէր երևում: Ամառուայ արեգակի
պսպղուն ճաճանչների տակ ոչ մանգաղ էր փայլում, ոչ
գերանդի. նրանք տների պուճախներում վայր ընկած

ժանգոտում էին: Գիւղացու սրտից արիւն էր կաթում: Ինչ էր քաջում նա, ծնկներին տալիս ու, իր անգորութեան ծանրութեան տակ ճնշուած, կախում գլուխը. նրա ծովը ցամաքել էր:

«Օ՛, էսհէնց էլ անբախտութիւն կը լինի՛ր,—ասում էր նա ինքն իրան,—այսօր ո՞ր օրն ա. ես ինչո՞ւ եմ պարապ տանը նստել. բա հարամ չի՞ իմ գլխին այս փափախը: Ինչո՞ւ չի այսօր իմ կալ ու կալապանը խըրձնով լիբը, իմ արտը ինչո՞ւ չի սարի նման այնտեղ կանգնած»: Փափախը աչքերը գցած, ձեռքը ծոցումը դրած սրաւնրա դուռն էր ընկնում խեղճը, որ բարի մարդիկ իրան մի ձար անեն, օգնութիւն հասցնեն նրան:

Իսկ կաթնաչէնցի Կէշունց, Քիբին, որ փողատիրոջ հոչակ էր վայելում ամբողջ գաւառում, ուրախութիւնից ջահելացել ու զուարթացել էր, այնպէս որ տեսնողը նրան վաթսուռն տարեկան ծերունի չէր համարել: Եւ ինչպէս չերիտասարդանար Քիբի ամին. իր ամբողջ կեանքում նա այնքան կարողութիւն չէր ձեռք բերած, ինչքան հիմա մորեխի շնորհիւ միտերկու օրումն է ձեռք բերում...

Ո՞վ է հիմա նրան հաւասար մարդ. ո՞վ կը համարձակուի նրա առաջին քայլել, ո՞վ չի հիմա վիզը ծռած նրա դուռը կտրում, ո՞վ չի տեղից վեր թռչում, երբ նա տնից դուրս է գալիս: Փողատէր է, ուրեմն գիւղի տէր է: Ո՞վ կարող է նրան ասել, թէ ինչո՞ւ ես այդպէս անում. տանուտէր, դատաւոր, չգիւղի իշխանը, մինչև անգամ ինքը աղէն, պրիստաւ Գրիգոր բէգը, նրան յարգում ու պատում են այժմ: Դեռ մի երեք-չորս ամիս առաջ, երբ դեռ մորեխի ձայն չէր լսում, ո՞վ էր նրա «բարի լոյսին» պատասխանում, ո՞վ էր նրան մարդատեղ դնում:

II

Մօրեխը շարունակում էր բազմանալ. էլ ոչ թիւ

կար նրան, ոչ համար, ոչ վերջ, ոչ սկիզբ։ Սար ու ձոր ծածկել էր նա։ Արօտատեղիների ու ծով-ծմակ արտերի տեղ մերկ, պլոկուած գետինն էր երևում միայն, ամեն տեղ մորեխի տիրապետութեան տխուր հետքերն էին երևում։ Կաթնաչէնցի Տէր-Հանէսը էլ չէր իմանում իր գլուխը որ պատռփն ու քարովը տայ, որ գետն ընկնի որ իրան տանի, որպէս զի կատաղած ամբոխի ձեռքից ազատուի։ Առանց քաշուելու ուղղակի խեղճ տէր-հօր երեսին ասում էին, որ նա պատճառ դարձաւ մորեխի բազմանալուն, եթէ նա խաչն ու աւետարանը ձեռքին չօրած չը լինէր նրա առաջին ու նրան հրաւիրած, նրա դալուստը ողջունած, նա այնքան երես չէր առնիլ ու շատանալ, այլ մինչև մի-երկու շաբաթը կը քաշուէր ու կը կորչէր։

«Ա՛ որդիք,—ասում էր անբաւականներին արժանապատիւ տէր-հայրը,—ասենք ես մեղաւոր եմ, քաւ լիցի ինձ, չը կարողացայ մորեխի սիրտը շահել ու ետ դարձնել նրան, բա ձգնաւորանց անապատի վանահայր Յովհաննէս վարդապետի պէս սուրբ մարդն էլ ա մեղաւոր, որ նրան էլ անիծուած մորեխը մի բանի տեղ չը գրեց»։

Բայց Յովհաննէս հայր սուրբի հեղինակութիւնն էլ էր բաւականին ընկել, տէր-հօրը այդ սուրբ մարդու անունն անգամ չէր օգնում։ Ամեն կողմից մեղադրում էին նրան, նա ոչ մի պաշտպան չունէր բացի ժամկոչ Վիրաբ պապից, որին, ի հարկէ, ոչ որ չէր լսում։

Այդ նեղ միջոցին վրայ հասաւ նահանգապետի հրամանը՝ մորեխը կոտորել ու հօրել։ Թէև բաւականին ուշ էր, բայց այդ էլի մեծ բարերարութիւն էր ժողովրդի համար։ Գիւղացիները ոչ այնքան ուրախ էին այդ կարգադրութեան, ինչքան նրան, որ մորեխ կոտորելիս պէտք է գանձարանից հաց ու օրավարձ ստանային։ Քիչ օգնութիւն չէր այդ ընդհանուր չքաւորութեան ու սովի ժամանակ։ Մռայլ ու յուսահատ երեսները քիչ-քիչ պարզւում էին։

Իսկ գիւղացիների մի այլ շրջանում կատարեալ բարեկենդան էր տիրում: Ժամանակները, գիւղի իշխաններն ու Գրիգոր-բէգը ուրախ-զուարթ բաղաձայն գիւղերը, գիւղերից դէպի քաղաք էին թռչկոտում: Կարծես այդ մարդկանց համար յոգնել ասած բանը գոյութիւն չունէր. ոչ լոյսի էին նայում, ոչ մթնի, բոլոր ժամանակ գիւղերն ընկած մարդիկ էին դուրս ածում դաշտերը՝ մտնելու կոտորելու համար:

Այս մարդկանց հետ ինչ ա պատահել, որ այսպէս արիւն-քրթինք են թափում մեզ համար,—հարցնում էին երբեմն գիւղացիները միմեանց ու միամտաբար իրանք իրանց պատասխանում:—Ատա՛ էլի դրանք մեր գլխներից վերը հաստատ կենան, դրանք են մեր կապ բռնողները *), մեզ սովի ու աղքատութեան դռներից ազատողները, մեր ցաւերը դարմանողները: Եթէ դրանք չաշխատէին, նահանգապետից այդպիսի հրաման միթէ դուրս կը գար. քեզ ինչ ասեմ: առանց մեծաւոր, առանց իշխան գիւղը յաւիտեան քանդուած լաւ ա՛, բան թէ տեղը կանգնած»:

Այդ հաստատում էր և Գրիգոր-բէգը, որ ամբողջ գիւղը հրապարակ հաւաքած ասում էր.

—Ձեր դառը ցաւերն ու աղի արտասուքը, ինչպէս տեսնում էք, մեզ բոլորիս ոտի վրայ են դրել: Շաբաթներով ոչ լոյսի ենք նայել, ոչ մթնի. նահանգապետի ու գաւառապետի դռները մնչել ենք, այս ու այն մեծաւորի առաջին չորջոր ենք արել, որ ձեզ մի օգնութիւն անեն, ձեր ցաւերը դարմանեն, ձեր սեօրերին աչք դարձնեն: Մեր աշխատանքը իզուր չը կորաւ: Հիմա դուք ձեզ համար բան կ'անէք, կ'աշխատէք, ձեր վերքերին փալաս կը փաթաթէք, բայց ոչ թէ ձրի, ոչ թէ սոված փորով, այլ թագաւորական հաց և օրավարձ ստանալով: Թագաւորն ապրած կ'ենայ. Աստուած նրան իր ժողովրդի գլխից վերը միշտ հաստատ պահի:

*) Մեր ղեկավարները:

ողորմած է նա ու գլխաւորապէս նրա գանձարանի դռները այսուհետեւ ձեր առաջին բաց են լինելու: Դուք միայն ցոյց տուէք, որ ձեր օգուտն ու վնասը ճանաչում էք, ձեզ վրայ կարգած մարդկանց խօսքը լսում էք. նրանց ասածը տալիս չէք գցում, նրանց յարգն ու պատիւը ճանաչում էք: Ես և ինձ հետ միասին ձեր տանուտէրները, երբէք ձեր խաթրը չենք կոտրել, ոչ մի բանի համար մինչև օրս ձեզ չէ չենք ասել, ձեր ցանկութիւնները միշտ կատարել ենք: Դուք էլ ձեզանից կախուածն էք միշտ արել: մեզ սեւերես չէք արել, մեր անունները ցեխոտել չէք մեր մեծաւորների առաջ: Իսկ հիմա, մանաւանդ էս սե օրերին, մենք պէտք է իրար փէշից աւելի ամուր բռնենք, իրար ետեւում պէտք է աւելի արթուն ու զգաստ կանգնենք: Դուք միայն մեզ լսեցէք, մեր ցոյց տուած ճանապարհով գնացէք, այն ժամանակ մեր մեծերի մօտ ոչ մենք սեւերես կը մնանք, ոչ դուք, ոչ մեր բռնը տալին կը մնայ: Դուք համարձակ ձեր պարտքը կատարեցէք, սուս կացած ձեր բանի տուտը բռնեցէք, իսկ մենք ձեր ետեւում պահապան հրեշտակի պէս կանգնած թող չենք անիլ որ ձեր գլխներից մի մազ անգամ պակասի:

Մեծ էր Գրիգոր-բէգի ճառի տպաւորութիւնը: Շատերի աչքերում արտասուք էր երևում: «Տեսէք, տեսէք, ձեզ մատաղ,—ասում էին նրանք միմեանց,—մեր աղէն այսպիսի լեզու ա ունեցել, նոր ա մեզ ցոյց տալիս»:

Եւ ճշմարիտ Գրիգոր-բէգը առաջի անգամն էր այդպիսի քաղցր ու ժողովրդասէր լեզու բանեցնում գիւղացիների հետ խօսելիս: Մինչ այդ ժամանակ նա կը հաւաքէր նրանց և ուղղակի հայհոյանքներով կը սկսէր և հայհոյանքներով էլ կը վերջացնէր իր ասելիքները, իսկ հիմա չը տեսնուած ու չը լսուած լեզու էր բանեցնում: Իշխաններին ու տանուտէրներին էլ ամեն խօսքի տակի ու գլխի «ամի» կամ «ապէր» էր ասում,—բա դա տեսնուած բան է միթէ:

«Ատա՛, մեր աղէն ա՛,—ասում էին գիւղացիները, այս ու այն կողմը ցրուելով,—մի անգամ՝ ապտակ կը տայ, միւս անգամ էլ ձեռը կը տայ, ապէր կ'ասի, ամի կ'ասի,—դրանում ի՞նչ զարմանալի բան կայ։—Բա՛,—աւելացնում էին ուրիշները,—աղա մարդ ա, չի լինիլ, որ ուշունչ չը տայ մեզ պէս հասարակ մարդկանց, չի լինիլ, որ միտերկու անգամ ճիպոտով ու մտրակով չը տայ, թէեւ շատ ժամանակ առանց պատճառի, էնհէնց բէֆի լաւ ժամանակը, հանաքի համար։ Ամա նեղն ընկած տեղն էլ սիրտ ա տալիս մեզ, խրախուսում ա, հասարակութեան, ժողովրդի օգտի համար անքուն գիշերներ ա լուսացնում ձիւ վրայ։ Հիմա էլ տեսնում էք մեզ համար ո՞նց ա աշխատում ու չարչարում մեր աղէն։

—Ախպեր ջան, ճշմարիտ էք ասում,—մէջ է մտնում դարբին Սային,—դա ուզգակի ոսկի մարդ ա եղել, իսկ ես նոր եմ միայն ճանաչում։

—Ինչո՞ւ, պատճառն ինչ է, մինչև հիմա ո՞րտեղ էիր, որ նոր ես մեր աղին ճանաչում։—հարցնում են այս ու այն կողմից։

—Մի բան կար, որ խանգարում էր ինձ դրան լաւ ճանաչել։

—Ի՞նչ կար։

—Ա՛յ ինչ,—պատասխանում է Սային,—անցեալ տարուայ ամառը, ինչպէս ձեզ լաւ յայտնի ա,—մեր կողմն ու ջորին անհետացան Արմովի հանգից։ Վարդավառի գիշերն այդ պատահեց, երբ տաւարածները գիւլում ասելու են գալիս գիւղը։ Հէնց որ լսեցի այդ, իսկոյն բանս թողեցի, դուքանս խափանեցի ու ոտով մինչև քաղաք մին վազեցի, որ պրիստաւին յայտնեմ իմ կորուստի մասին։ Հէնց քաղաք մտայ թէ չէ, բազարի կամըրջով անցկենալիս, տեսայ մեր պրիստաւ Գրիգոր-բէգին կամըջում կանգնած մի շլապկաւոր, երես, ճակատ, բերան—մերանը բաց մեծաւորի կնկայ հետ զրոյց անելիս։ Նրանք իրար հետ ուռսեմար խօսում էին ու ծիծաղում.

գետին մտիկ էին տալիս, մի բան ասում ու էլի ծիծաղում։ Այն մեծաւորի խանութի խտտին մի փոքրիկ, շատ փոքրիկ, ուղիղ կառուր չափ շուն կար։ Հէնց խտտել էր հէր օրհնուածը, կ'ասես թէ այն տէրամեռ շունը իր աղիւղ գաւակը լինէր։ Խանութը պաշտում էր շանը, «Պօպի, Պօպի» էր ասում նրան, — հէնց եմ գիտում Պօպին էն անտէր շան անունն էր, — յետոյ մի բան էր ասում մեր աղին ու ծիծաղում։ Աղէն էլ իր ձեռքերը շան գլուխն ու մէջքն էր քսում, մեծաւորի կնկայ պէս «Պօպի, Պօպի» ասում, շան հետ ուսեսկար խօսում ու բարձրաձայն ծիծաղում։ Այդ որ տեսայ, ես ու ես մտքումս ասացի. «Ախ, աղա, եանի որ մեզ էդ շան չափ էլա սիրես, ինչ կը լինի, ա՛ ես դրա տէրը թաղեմ, թա շուն ա՛, շանն էդքան կը սիրեմ։ Հէնց որ մօտդ գանգատի ենք գալիս, իսկոյն ուշուցներն սկսում ես ու մտրակդ առնում ջաններիս ըլում, խփում ես, խփում այնքան, որ յոգնում ես ու այն ժամանակ միայն մտրակը դէն դցում։ Հիմա դու այդ շանը փայփայում ես ու ասում՝ Պօպի, Պօպի. եանի որ մեզ էլ չը հայհոյես, գոնէ դրա պէս էլ ա անուններս տաս, ասես՝ ա՛ Սայ, ա՛ Մակ, ա՛ Թիւն, ա՛ Չատ, ա՛ Քիք, — ինչ կը լինի, ա՛ հէր օրհնուած, կարծում ես, թէ մի վատ բան արած կը լինեմ»...

«Փափախս վերցրի, գլխաբաց կամրջի էն կողմին կանգնեցի, ասացի՝ սպասեմ, աղէն խանութի հետ իր զրոյցը վերջացնի, նոր մօտենամ։ Սպասեցի, սպասեցի, տեսայ, որ չէ, սրանց զրոյցը վերջ չունի, ճարս կտրեց, դողդողալով մօտեցայ։ Պէտք է ասած, որ լաւ շորեր չը կային հագիս. տրեխներս մաշած էին, շորերս պատուօտուած, երեսս թողում մտած։ Ի՞նչ անէի, գլուխս հէնց կորցրել էի, որ ամեն բան մտիցս ընկել էր։ Հա՛, դողդողալով մի կերպ մօտեցայ նրանց։ Մեծաւորի կնիկը ինձ որ տեսաւ աղին մօտենալիս, ուսեսկար մի բան ասեց, երեսը շան մէջքին կոխեց ու դէպի գետը դարձաւ։ Մօտեցայ, գլուխ տուի, հէնց սկսեցի թէ չէ՝ «Աղա՛, գլխիդ-արեւիդ մատաղ», մին էլ տեսայ ապտակը

շրախի երեսիս տրաքեց: Լոյս ու մթինը մոռացայ: Գլուխս պտուտ եկաւ. մինչեւ հանգ ու հունգը ապտաւ, կը մին էլ տրաքեց: «Յիմար անասուն,—գոռաց աղէն,—գանգաւորի ժամանակ ես գտե՛լ»: Այս ու այն կողմից թամաշաւոր հաւաքուեց. մեծ ու փոքր թուփ ելան կամրջի վրայ: Կէսս մաշուեց ամաչելուց, մտքումս ասցի՝ «ա տնփ, դու պատուիր, ես մէջդ ընկնեմ»: Ահր ագաթ ա, ընդունուած բան ա հասարակ մարդուն ծեծելը, ամա ոչ թէ հրապարակով, քաղաքի մէջին, օրը կէսօրին, էն էլ կամրջի վրայ: Ճար չի կար. պռօշս կծեցի ու սուս կացայ. սրտիցս արին էր կաթում, ամա ինչ կարող էի անել. եթէ համարձակուէի մի խօսք անգամ ծպտալ, այն ժամանակ ոչ թէ մի, այլ ամենաքիչը մի տանն ապտակ իրար ետեւից կը տրաքէր երեսիս: «Ջան, ջան, ա Սայ,—ասացի ես ու ես մտքումս,—էդ որ օրին հասար, որ քաղաքի իրան միջումը օրը կէսօրին ծեծ ուտես. գլուխդ մեռնի, դարբին Սայի, էստեղ դու ինչ ես անում, որ ծեծուես ու ջարդուես»:

—Ա՛ Սայ,—կտրում է նրա խօսքը գիւղացիներից մինը,—լաւ օյին ա դրել քո գլխին մեծաւորի խանութը. ահր դու ինչո՞ւ էիր այն «թեփուռին»*) մօտենում, ա գլխամեռ, երբ աղէն նրա հետ խօսում էր:

—Աստուծով դու էլ էնհէնց մի «թեփուռի» պատահես, որ ինձ պէս դու էլ խրատուես,—պատասխանում է Սային,—«թեփուռի» քէֆին դիպչելը կարծում ես թէ քիչ բան ա: Աղէն ինձ լաւ դաս տուեց, շատ լաւ դաս: Խեղճ ես, «թեփուռներից» հեռու ման արի. իմ թշնամին անգամ թող նրանց ճանկը չընկնի: Աստուած օրհնի մեր անխօս, անլեզու կանանց. որ աղօթարանի ծունդերն են դնում, ուշներն իսկոյն այն կողմն են դարձնում: Եթէ կինդ քեզ հակառակ բան ա ասում, խօսքըդ չի լսում, ուզում ա անպատճառ իր ասածն անել,

*) «Թեփուռ» գիւղացիները ասում են հեղնօրէն երոպական զգեստ հանգող ու փեարատր շխապա ծածկող կանանց:

դադանակը վերցնում ես ու ականջակոթին ածոց տնում, խփում, քանի կռնումդ ուժ կայ, խեղճը իսկոյն խոնարհւում ա, ձայն ու ծպտուն կտրում ու մի բերան գոնէ չի ասում թէ՝ «Բէյմուլվաթ *), ինչո՞ւ ես այդպէս անում, ինչո՞ւ ես ինձ դադանակի ըռելիք տալիս»։ «Թեփուռը» դէ այդպիսի բանը սուս ու փուս կը տանի։ Դեռ մեր պարոն վարժապետը միշտ քարոզում ա, որ ու գիշեր ականջներիս զուռնա ա փչում, թէ՝ աղջկերանց էլ ուսումնարան ուղարկեցէք։ Ինչո՞ւ համար. ուսումնարան ուղարկենք, որ գնան խանութներ դառնան ու գան մեր ջանին ընեն ու միաներս ուտեն, չլապկաներ դենն գլխներին, դրաբար-դրաբար խօսան, մեր ասածը չը հասկանան, մեր ունեցած-չունեցածը ծախել տան, խշխշան չորերի ու չլապկունց թեփուռների վրայ մտնեն ու մեր տները քանդեն, մեզ աղքատացնեն։ Քաղաքում քանի-քանի տներ են քանդուել, բարութանդ եղել խշխշան չորերի ու թեփուռների շնորհով։ Ձէ, վարժապետ ջան, արեւիդ մատաղ, մենք բոլորովին անասուն չենք, մենք էլ ենք բան հասկանում։ Թէև գրի սեն ու սպիտակը իրարից կարող չենք ջոկել, ամա դու մեզ խաբել չես կարող. էդ բաները գնա՞ դու քաղաքներում քարոզիր. քո զուռնի առաջին այնտեղ պար եկողներ շատ կը լինեն։ Էն «թեփուռը» եթէ աղի հետ ուսեսվար չը խօսէր, երբ ինձ տեսաւ, մեր աղէն ինձ մատով անգամ չէր գիպչիլ, իմ գանգատին ոչ կը դարձնէր։

—Հա, — հարցնում են դիւղացիները, — յետոյ աղէն քեզ ո՞նց ճանապարհ դրաւ։

—Ոնց ճանապարհ դներն էն էր, որ թակեց, կոտորատեց, ջարդեց. էլ ոչ կարողացայ խօսք ծպտալ, ոչ գանգատուել։

«Նրանից յետոյ, ոնց ձեզ էլ լաւ յայտնի ա, ինչքան էլ աշխատեցի, դէս ու դէն ընկայ, փող մսխեցի,

*) Անգութ։

բան չը կարողացայ շինել. կոճիս ու ջորին անհետ կորան: Յետոյ, մի վեց ամիս դեռ չանցած, լսեցի, որ նրանց գողացել է Մեհտին, մեր աղի ձիաւորների գըլխաւորը... բայց ինչ կարող էի անել, շատ էլ լսեցի»:

III

Կաթնաչէնն իր շրջակայ գիւղերով ոտքի էր կանգնել: Դաշտերում ասեղ գցելու տեղ չը կար, այնքան մեծ էր մորեխսպանների թիւը. էլ փափախաւոր չէր մնացել, որ հանդ չը դուրս գար: Գիւղերում ճախերի կապուկներն անհետացել էին. նրանցով սպառազինուել էին մորեխսպանները: Ոչ թէ միայն ճախ, այլ թիւեր ու բահեր էլ չէին մնացել տներում. ամեն ինչ տղամարդիկ տարել էին հետները մորեխը հորելու համար: Շատ տեղեր կանայք էլ էին տղամարդկանց նման դաշտ դուրս գալիս մորեխ կոտորելու համար: Նրանց առաջնորդում էին գիւղի ծերերը կամ բահանաները, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին վառ պահել նրանց եռանդը: Տէր-Հանէսը կատարեալ նախըջու էր նմանում այդ ժամանակ: Ամեն օր վաղ առաւօտեան արթնանում էր արժանապատիւ տէր-հայրը ու գաւազանը ձեռքին գիւղի տակից մտնում գլխովը դուրս գալիս. էլ կինարմատ չէր թողնում տներում, բոլորին դուրս էր անում դաշտ, բարձրաձայն աղաղակելով ամեն մի կտրի վրայ՝ «Ձեզ եմ ասում, իմ քոյրեր ու դուստրներ, լսեցէք զառամեալ ծերունուս. թողէք ձեր բան ու գործը, ձեր իլիկն ու ճախարակը. Աստուծու օրհնութիւնը լինի ձեզ վրայ, եկէք ետեկցս ամենեղ մի ճախ, մի աւել առած, չարչարուեցէք, քրտինք թափեցէք այսօր, որ վաղը ձեր երեսաները չը սովեն ու ուրիշի դռների մտիկ տան»:

Այդպիսով քահանան չէր յոգնում, միեւնոյնը օրը հարիւր, երկուհարիւր անգամ կրկնելով, երբ դուրս էր անում իր «նախիրը» դաշտ: Պատահում էր որ գիւղի մի օր և է անկիւնում տէրտէրը և նախըջի Օհանը վաղ

առաւօտեան հանդիպում էին միմեանց։ Զուարճախօս Օհանը չէր կարողանում տէրտէրին առանց մի բան ասելու բաց թողնել։

— Հը, ւ տէր, այսօր նախիրդ դէպի ո՞ր կողմն ես քշելու, — հարցնում էր նա, լրջութեամբ նայելով տէր-հօր երեսին։

— Ատա՛, Օհան, իսկի գիտում եմ, — պատասխանում էր Տէր-Հանէսը նոյնպէս լրջութեամբ, — երէկ Արմովի ձորը քշեցի. էլ զատ չը թողեցին օրհնուածները, բոլորը թամուզ արին։ Այսօր չեմ իմանում դէպի որ կողմը քշեմ, որ երեկոյեան սոված չը վերադառնան տուն. Արմովի ձորում էլ մօրեխ չը կայ։

— Դէպի որ կողմն ուզում ես քշիր, ւ տէր, — պատասխանում էր Օհանը, — ամա հէնց արա՛, որ քո նախիրն ու իմը չը խառնուեն իրար հետ. իմը...

— Է՛, հա՛ դէ դու էլ բան ես ասում էլի, տնաչէն, — պատասխանում է ժպտալով տէր-Հանէսը, — թէ ես երէց եմ, ի՞նչ ա, կարծում ես, թէ տաւարածութիւն չեմ արել։ Շատախի գոմերում մեր տաւարը պահում էի, երբ իմ ձեռնադրութեան հրամանը դուրս եկաւ։ Թէ ես տաւարած էի, ամա մեր գիւղի տիրացուների մէջ ինձ պէս հմուտը չը կար. առանց ալիւ-բէն և կարգալ սովորելու ժամագիրք, սաղմոսներ ու աւետարան անգիր գիտէի։ Տէր-Մխիթարը երբ մեռաւ, մի օր Ստեփան քեօխուան*) կանչեց ինձ իր մօտ ու հարցրեց՝ «Ագա Հանէս, կարող ես մեռել թաղել»։ — «Կարող եմ, քեօխուա», — պատասխանեցի ես։ — «Կարող ես պսակ ու կնոնք անել»։ — «Կարող եմ»։ — «Դէ գնա՛, գնա՛ տաւարդ պահի, տեսները» — ասաց քեօխուան ու ճանապարհեց ինձ։ Մի չորս-հինգ ամիս հազիւ էր անցել այդ խօսակցութիւնից, մին էլ տեսնեմ քեօխուան ետեւիցս մարդ ա ուղարկել Շատախի գոմերը, թէ՛ տաւարդ թո՛ղ ու եկ գնա՛ երէց ձեռնադրուի, ւ գլխամեռ։

*) Տանուտէրը։

հրամանն եկել աւ Գնացի և ձեռնադրուեցի: Ողորմի բեղ Աստուած, Ստեփանն բեօխուա, լոյս դառնաս դու. առանց բեղ ես հրեշտակաց կարգին չէի արժանանալ: Հա, հէր օրհնուած Օհան, կարծում ես թէ տաւարածութիւնը ինձ համար մի դժուար բան ա, որ ասում ես՝ ա տէր, այսպէս արա, ա տէր, այնպէս արա:

Այդ նեղ ժամանակին միմիայն կաթնաշէնցի կանայք էին ազատ մորեխ սպանելու պարտաւորութիւնից: Կէշունց Քիբին մի այնպիսի օյին էր դրել խեղճերի գլխներին, այնքան բան ու գործ էր բարձել նրանց շնքին, որ նրանց մնում էր միայն երանի տալ հարկան գիւղի կանանց, որոնք իրանց տղամարդկանց նման անխօս, անլեզու տաւար դարձած ամեն օր գնում էին դաշտ մորեխ կոտորելու: Բանը նրանում էր որ Քիբի ամին թագաւորական ալիւրի «փօղբաթը» իր վրայ էր վերցրել: Մորեխսպաններին ձրի, այսինքն թագաւորական հաց էր բաժանուում: այդ բանը Քիբու ամու ձեռքովն էր անցկենում: Պատմում էին, որ փօղբաթը ոչ թէ միայն Կէշունց Քիբունն է, այլ նրա մէջ խառն է տանուտէրի, գիւղի իշխանների, անգամ Գրիգոր-բէգի մատը:

Բայց դրանց մատ էլ խառը լինէր, խառը չը լինէր այդ «փօղբաթում», բանը նրանում էր որ Քիբի ամին խեղճ կաթնաշէնցի կանանց անվարձ հացթուխներ էր շինել, էլ ոչ ցերեկը հանգստութիւն ունէին խեղճերը, ոչ գիշերը: Բեռը բեռան ետևից գիւղն էր մըտնում: ալիւրակիր քարաւանին վերջ չը կար: Քիբի ամին թեւեր առած մին քաղաքն էր թռչում, մին մորեխսպանների մօտ, մին էլ կրկին գիւղը. վախենում էր, թէ կանայք հարամութիւն անեն ու ալիւրից իրանց համար վերցնեն: Բայց բոլորովին իզուր էր նրա ահը. կաթնաշէնցի կանայք միաբերան ասում էին, թէ աւելի լաւ է անլեզու անասունի պէս խոտ արածել, քան թէ այս ալիւրից թխած հացից ուտել, և նրանք ոչ թէ միայն ալիւր չէին թագցնում իրանց համար, այլ մինչև ան-

գամ թխած հացից մի կտոր գոնե չէին կտրում՝ իրանց հաց աղերսող երեխաներին բաւականութիւն տալու համար: «Ձան, ջան, ւա խեղճ դաշտաւորներ, ւա գետը տանի ձեզ,—ասում էին նրանք մօրեխոսպանների մասին,— ձեր ո՞ր մեղքերի համար են այսպիսի հաց տալիս ձեզ»: Միայն Քիբի ամուսնու մօտ ոչինչ չէին ծպտում: այնպիսի մի դաս էր տուել նա խեղճ հացթուփներին, որ ոչ մէկը նրանցից չէր համարձակուում Քիբի ամուսնու մօտ շունչ անգամ քաշել: Ահա նրա տուած դասը. առաջի օրը, երբ ալիւրը եկաւ, ու Քիբի ամին փափախը կռան տակին դրած կանգնեց գիւղի հրապարակում, հրաւէր կարդաց կանանց, որ այս սուրբ գործից չը խնայեն իրանց հալալ աշխատանքը, նրանցից շատերը չը քաշուեցին բարձրաձայն բողոքել, թէ «ձեզ մատաղ, սա ի՞նչ տեսակ ալիւր ա, տեղովը հող ա, քար ու քօլ ա, սրանից հաց կը թխուի, կամ թխած հացը կ'ուտուի»: Նրանց զարմանքն ու զայրոյթը ևս առաւել մեծացաւ, երբ Քիբի ամին հրամայեց, որ ալիւրը չը մաղեն, այլ ուղղակի քսակից դուրս առանց մաղելու խմոր հունցեն: Շատերը կանանցից անխօսութիւնը մոռացութեան տուած ու երեխանց ականջներին բարձրաձայն փսփսալով, Քիբի ամուն պարզ լսելի ձայնով, բացարձակ յայտնեցին նըրան, որ այս ալիւրից խմոր անել չի կարելի, մինչև որ լաւ չը մաղուի, գոնե քարերի ու փալասների մի մասն էլ ա չը հեռացնուի. բայց Քիբի ամին այնպէս գոռաց ու բղաւեց կանանց վրայ, որ նրանք միանգամից լալկուեցին: Քիբի ամին բարկացաւ ոչ այնքան նրանց բողոքների, որքան նրանց լեզուաբացութեան պատճառով, որ համարձակուեցին կնիկարմատ տեղներովը իր մօտ բարձրաձայն խօսել. «Ահր երկիր աշխարհում դա տեսնուած ու լսուած բան ամ, որ կինարմատը տղամարդու մօտ լեզու բանեցնի»: Անամօթներ, անամօթներ,—կատաղած գոռում էր նա,—այդ բանի գլխանի էք, որ համարձակուում էք տղամարդի մօտ ձայն բարձրացնել: Մեր

հայոց սուրբ օրէնքը դուք ինչո՞ւ էք մոռանում ու ոտի տակ տալիս, ա՛ն անիրաւներ: Ինչ որ ձեզ հրամայում են, դուք սուս ու փուս կատարեցէք. եթէ ասեն ձեզ, թէ մածունը սև ա, դուք պէտք ա պատասխանէք, թէ հա՛, սև ա. եթէ ասեն՝ գնացէք, կամուրջից վայր ընկէք ցած, պռօշ-պռօշի վրայ դրած պէտք ա գնաք ու վայր ընկնէք այնտեղից. լեզուն խօսալու համար չի տուած ձեզ: Ո՞նց ալիւր ա, որ դուք ուզում էք մաղել,—չարունակում է նա,—մարդիկ սոված քիչ ա մնում թէ ա-նասունի պէս խոտ արածեն, իսկ դուք դեռ ուզում էք ալիւրն էլ մաղել: Ինչ ա, փորներդ հացոտ ա եղբ՛ւ, հացի համ էք տեսել ու գոռել, չէ. դեռ որ ճշմարիտը հարցնէք, պէտք ա մի քսակ ալիւրի հետ մի քսակ էլ հող խառնել ու յետոյ հաց թխել. հիմա ինչպիսի ժա-մանակներն են, գիտէք»...

IV

Թխած հացի բեռը բեռան ետեից դուրս էր գալիս Կաթնաշէնից դէպի չրջակայ դաշտերը, ուր բազմաթիւ մարդիկ զբաղուած էին իրանց համար մի բոլորովին օտարոտի պարապմունքով—մօրեխսպանութեամբ: Սոված փորով արիւն բրտինք էին թափում խեղճ մօրեխսպանները, բայց բոլորովին չէին յուսահատում: Նրանց ետևում Գրիգոր-բէգի պէս խրախուսողներ կային կանգնած: Թէ պրիստաւ, թէ տանուտէր և թէ գիւղի իշխաններ նրանց միաբերան ջան էին ասում «Տնաշէնի մարդիկ,—ասում էին նրանք,—ինչ էք բոլոր ժամանակ ախ ու օխ անում. միթէ ուրիշի համար էք աշխատում: Թագաւորն ապրած կենայ. նրա հացն ուտիլ պտէք, նրա փողն ստանալ. էլ ի՞նչ էք ուզում, հէր օրհնուածներ»: Վերջապէս թագաւորական հացի բեռները եկան դաշտը: Քիբի ամուն երկնային արջայութիւն լինի. նա իր խօսքը տափը չը գցեց. նշանակած օրէն հացը վրայ հասցրեց. այն էլ հնց հաց. տանայ, կնիկարմատի ձեռ-

բերով, թոնրում թխած հաց, այլ ոչ թէ սալդաթի ոտ-
ներով հունցած ու փռնում թխած հաց: «Աստուած
Քիբի ամուսն մեր գլխից ու վերը հաստատ պահի, ատա,
—ասում էին ուրախ-ուրախ մորեխսպանները, նկատե-
լով հեռուից հաց բեռնած ձիաների ու ջորիների բա-
րաւանները,—նա Գրիգոր-բէգի ու իշխանների կողքը
մտած փոգւթը իր ձեռքը գցելու համար այնքան չար-
չարուեց, որ մենք ոչ թէ սալդաթի ոտներով հունցած,
այլ մեր կանանց ձեռքերով թոնրում թխած հաց ու-
տենք»: Հասաւ ցանկացած րոպէն:

«Եկէք, հաց ստացէք»,—ձայն տուեց գզիր Թա-
նէսը: Գիւղացիները սկսեցին խումբ-խումբ մօտենալ
հացաբեռներին: Վերջիններիս մօտ խմբուած էին մո-
րեխսպանների պահապան հրեշտակները, այսինքը գիւ-
ղական տանուտէրներն ու իշխանները: Գրիգոր-բէգը
բացակայ էր. նրան գաւառապետը պահանջել էր. այդ-
պէս էին յայտնել հետաքրքրուողներին տանուտէրները:
Կէշուեց Քիբին նոյնպէս չը կար: Բայց քանի կէս լինէր
խեղճ Քիբի ամին. նա գիւղում հազիւ էր կարողանում
կանանց բանեցնել ու պատրաստի հաց վրայ հասցնել:
Եւ պէտք է իմանալ, ինչ գոռաբուծիւնների էր հան-
դիպում Քիբի ամին: «Իմ թշնամին անգամ կանանց
ճանկը չընկնի, նրանց հետ բան չը բռնի»,—յաճախ ա-
սում էր նա: Մորեխսպաններին հացաբեռների մօտ ժո-
ղովեցին: Միաբերան անի արին խեղճերը, երբ հացի
կոյտերը տեսան: Նրանց զարմացրեց հացերի անճոռնի,
միանգամայն զզուելի գոյնը: «Սա էս փնց հաց ա, ձեզ
մատաղ,—ասում էին նրանք միմեանց,—թէ դա մեր
կանանց ձեռքով թխած հաց ա, ինչո՞ւ պէտք ա այդ-
պէս անճոռնի լինի. դա միթէ կ'ուտուի»:»

—Յիմար անասուններ,—չը կարողացաւ զսպել իր
բարկութիւնը Կաթնաշէնի տանուտէր Առաքելը,—հացի
հօտը թերիդ դիպաւ ու դեռ հաւան էլ չէք կենդանի:
Որ ուղիղը հարցնէք, պէտք ա ձեզ թող անել այնքան
սովէք, որ սկսէք անասունի պէս խոտ արածել ու յե-

տոյ ձեզ հաց ցոյց տալ։ Այն ժամանակ դուք չէք համարձակուիլ այդպիսի լեզու բանեցնիլ։

Այս ու այն կողմից իշխանները սկսեցին մեղադրել տանուտէր Առաքելին, թէ ինչո՞ւ է նա իզուր տեղը խեղճ մարդկանց քէֆին դիպչում։ «Մարդիկ են,—ասում էին նրանք,—սովոր են տանայ ցորենի կարմրաթշիկ հացին, այդ պատճառով են այդպէս խօսում։ Հիմա էլ դրանից կը սկսեն ուտել ու քիչ-քիչ կը սովորեն,—էլ ինչո՞ւ ա հարկաւոր բարկանաք։

—Ճշմարիտ էք ասում,—դառնում է նրանց տանուտէր Առաքելը,—ամա ինչ արած, որ սիրտս տրաքում ա, երբ տեսնում եմ, որ մի սոված անասունի մինը մեծ-մեծ կոտրատում ա, երբ նրան ձրի հաց ես տալիս ուտելու։

Վերջապէս հացի կշիռն սկսեց իր գործունէութիւնը։ Մորեխսպաններին մի-մի բաժին հաց տուին, բայց ինչպիսի հաց. ատամ պէտք էր, որ դիմանար, այնքան քար ու քօլ կար նրա մէջ։ Իւրաքանչիւրի բերնում հէնց միանուագ «ճրթ-ճրթ» էր լսում, ու «թու-թու» անողների թիւը գնալով ստուարանում էր։ Շատերը այնքան խելացի էին գտնւում, որ նախ և առաջ մաքրում էին իրանց բաժին հացը այդ համեմներից ու յետոյ ուտում։ «Կէչունց Քիքիի ու իշխանների ձեռքերով անց կացած հացը այսպէս կը լինի»։ «Ի՞նչպիսի խոստումներ էին անում այդ պահապան հրեշտակները, իսկ հիմա ինչպէս են կատարում իրանց խոստումները,—ասում էին նրանք.—հիմա որ մեզ հետ այսպէս են վարւում, ի՞նչ կը լինի թագաւորական վարձը ստանալու օրը, ինչպէս են արդեօք լարուելու մեզ հետ այն ժամանակ»։

Միայն անճարներն էին այնուհետեւ մօտենում հացաբեռներին, իսկ մնացածները մի կերպ եօլա էին գրնում՝ որը խաշած լօբիով, որը հասարակ բանջարեղէնով մի կտոր գարու կամ կորեկի հացի հետ։

Իսկ պահապան հրեշտակների ուրախութիւնը մեծ էր մանաւանդ այն պատճառով, որ այդպիսի անբաւարար

կաններից հացի մնացորդը աւելի էր լինում, իսկ այդ մնացորդներից նրանք մեծ օգուտ էին ստանում:

Գիւղացիները խոտի պակասութեան պատճառով չէին կարողանում պահպանել իրանց տաւարն ու ոչ խարը: «Աման, աղւ, քեզ ղուրբան գնամ,—ասում էր թուրք գիւղացին,—ոչխար ունեմ, եկ, տար, տաւար ունեմ, եկ, տար, իւղ ու պանիր ունեմ, եկ, տար, միայն իմ օղլուշաղին սովի դռնից ազատիր»:

Եւ աղան, շտապում էր օգտուել այդ դէպքից: Կաթնաչէնի տանուտէր Առաքելն էլ, ուրիշների օրինակին հետեւելով, ոչ միայն պանրի ու իւղի պաշար էր հաւաքում հացի մնացորդով, այլ և առատութեամբ կերակրում էր նրանով իր սիրելի Զէյրան ձիուն, որ, նրա ասելով, ամենաընտիր գարուց աւելի էր սիրում Քիբի ամուսնուղարկած հացը: Ինչ օրհնանքներ ու գովասանքներ ասես, որ չը շռայլէր այդ պատճառով Կէշունց Քիբիի հասցէին տանուտէր Առաքելը: «Տեսէք, տեսէք,—ասում էր նա, ինքնաբաւականութեան ժպիտը երեսին, ձեռքերը բսելով ձիու մէջքը,—Զէյրանս ոնց ա լցուել, դղուել ու կատաղել. թող էլ չանում, թէ ձեռքդ մէջքին դնես, մինչև որ մի քաղցր խօսք չասես»:

Մորեխի տուած փասաները այսպէս էին բուժւում «պահապան հրեշտակներից»...

ՍՏ. ՏԷՐ-ԱԻԵՏԻՔԵԱՆՑ